

<https://helda.helsinki.fi>

Kerroksellinen ihminen

Ihanus, Juhani

Gaudeamus

2020

Ihanus , J 2020 , Kerroksellinen ihminen . julkaisussa V Hänninen & E Aaltola (toim) , Ihminen kaleidoskoopissa : Ihmiskäsitysten kirjoa tutkimassa . Gaudeamus , Helsinki , Sivut 171-189, 311-312 .

<http://hdl.handle.net/10138/327508>

---

publishedVersion

Downloaded from Helda, University of Helsinki institutional repository.

This is an electronic reprint of the original article.

This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.

Please cite the original version.

9

Kerroksellinen ihminen

JUHANI IHANUS

”Ihminen on sipuli, jolla on sata kuorta, ihminen on kudos, jossa on lukemattomia loimia.”

– HERMAN HESSE (1927)¹

Mitä ihmisen mielessä liikkuu? Miten minuuden kokemus kehittyy ja mitä siihen sisältyy? Filosofian ja psykologian lisäksi näihin kysymyksiin on pyritty vastaamaan nykyisellä aivotutkimuksella ja sen kuvantamismenetelmillä. Se, miten ihmisen tajunta² ja minuus rakentuvat, jakaa edelleen tutkijoita eri leireihin. Useimmiten tajunnallisesta kokemuksesta on pyritty erottamaan erilaisia tasoja, kerroksia tai tiloja, jotka ilmenevät erilaisissa toimintaympäristöissä. Mieli, tajunta ja persoonallisuus on nähty eri rakenteista ja funktioista koostuvina kokonaisuuksina, mutta yhtenäistä ja yksittäistä mielen, tajunnan tai persoonallisuuden rakennetta tai funktiota ei ole pystytty tavoittamaan. Niitä on käsitteellistetty, teoretisoitu ja mallinnettu tieteen historiassa lukuisin eri tavoin ja lukuisilla erilaisilla tutkimustavoitteilla ja -menetelmillä, ja nämä tutkimukset ovat luoneet vaihtuvia, tieteellisesti perusteltuja ihmiskuvia.

Tässä luvussa käsittelen muutamia tapoja, joilla ihmisen mieltä, tajuntaa ja persoonallisuutta on hahmotettu. Tarkasteleman näkökulmat kytkeytyvät psykodynaamiseen ja psykoanalyttiseen kerrokselliseen ihmiskuvaan sekä tiedostamattoman erilaisiin versioihin myös nykyisen kognitio- ja neurotieteen piirissä.

VARHAISIA KÄSITYKSIÄ TIEDOSTAMATTOMASTA

Tuntematon luonto on kiehtonut ihmiskuntaa jo inhimillisen kulttuurin varhaisista ajoista lähtien. Luontoon sijoitettiin henkiä, jumalia, voimia, keijuja ja peikkoja. Animistinen eli luonnolle sielun antava mielikuvitus on tuttua kansanperinteestä. Kuitenkin vasta valistuksen ja romantiikan ajan filosofiaan ja kirjallisuuteen ilmaantuu käsitys luonnon tiedostamattomasta (*das Unbewusste*). Jo saksalainen rationalistinen filosofi ja luonnontieteilijä Gottfried Leibniz (1646–1716) oli olettanut, että sielulla on kahdenlaisia voimia: mielensisältöjä esittävä toiminta ja niitä tarkkaileva eli reflektiivinen toiminta. Mikäli jälkimmäinen puuttuu tai se on riittämätön, mielen havaintosisällöt jäävät Leibnizin mukaan tiedostamattomiksi.³

Carl Gustav Carus (1789–1869), saksalainen luonnonfilosofi, lääkäri ja maisemamaalari, muotoili varhaisen tiedostamatonta koskevan teoreettisen hahmotelman. Hän oli saanut vaikutteita opettajansa Friedrich von Schellingin idealistisesta ja panteistisesta ajattelusta sekä tuttavansa Johann Wolfgang von Goethen runollisesta luontokäsityksestä. Caruksen pääteos psykologian alalla on sielun kehityshistoriaa käsittelevä *Psyche* (1846), jossa hän katsoo tietoisien sielunelämän perustuvan tiedostamattomaan.⁴

Carukselle luonto näyttäytyi monitasoisena kokonaisuutena, jossa alimmana on tiedostamaton eli ei vielä tietoinen luonto ja ylimpänä absoluuttinen eli tuntemattoman ja muuttumattoman jumalallisuuden taso. Tämä absoluutti ilmenee luonnon järjestyksessä, rakenteessa ja olioissa sekä yleisellä että osien tasolla. Carus luetteli tiedostamattoman ominaisuuksia: virtaava, ehtymätön, muiden kuin tietoisuutta koskevien lakien hallitsema, muinaisen ihmisviisauden varasto.⁵ Carus mainitsee myös ”suhteellisen tiedostamattoman”, johon sisältyy aineksia, jotka ovat aiemmin olleet tietoisuudessa.⁶ Hänen mukaansa tuntematon sielu ja tunnettu ruumis olivat vuorovaikutuksessa. Tuntematon, universaali ja jumalallinen tiedostamaton tulee yksilöllisesti tietoiseksi jokaisessa ihmisessä. Caruksen idea tietoisuuden lyhytkestoisuudesta ja tietoisien ja tiedostamattoman välisistä siirtymistä sekä hänen kiinnostuksensa uniin ja muuntuneisiin tietoisuuden tiloihin edeltää Sigmund Freudin psykoanalyysia ja sen käsitystä mielen rakenteesta ja kerroksellisuudesta.

Toisenlaisesta näkökulmasta tietoisuutta tarkasteli Suomen kansallisfilosofi Johan Vilhelm Snellman (1806–1881), joka julkaisi Saksassa teoksen *Versuch einer speculativen Entwicklung der Idee der Persönlichkeit* (”Persoonallisuuden idea”, 1841), jossa hän esitteli hieman muunnellen sitä, miten hänen oppi-isänsä Georg Wilhelm Friedrich Hegel ja tämän seuraaja Carl Friedrich Göschel olivat käsittäneet persoonallisuuden idean. Snellman jaotteli persoonallisuuden idean kolmeen kehitysasteeseen, joiden myötä

hengen itsetietoisuus nousee alemmasta ylempään: yksilöllisyys, subjektiivisuus ja persoonallisuus.⁷ Hegeliläisessä tiedejärjestelmässä, johon Snellmanin työ nojaa, tutkitaan ”subjektiivista henkeä”. Subjektiivisen hengen kehityksen alinta astetta eli yksilöllisyyttä, toisin sanottuna ”välitöntä sielua” tai ”luonnonhenkeä”, tutkii antropologia. Fenomenologia taas tutkii välitöntä henkeä eli tietoisuutta ja psykologia itseään määräävää henkeä eli varsinaista persoonallisuutta, jonka kaksi alempaa kehityksen kerrostumaa läpäisevät. Inhimillisen persoonallisuuden korkeinta henkisyyttä, hengen itsetietoisuutta, läpäisi puolestaan jumalallisen persoonallisuuden periaate, joka edustaa spekulatiivisessa Hegelin filosofiassa absoluuttisen hengen itsetietoisuutta, korkeinta ja ehdotonta totuutta.⁸

Tällaisten luonnonfilosofisten ja idealististen hengenfilosofioiden rinnalla alkoi 1800-luvulla kehittyä niitä tarkempi fysiologinen lähestymistapa tiedostamattomaan. 1800-luvun puolivälin jälkeen luonnontieteelliset, mekanistiset ja positivistiset näkemykset tiedostamattomasta syrjäyttivät luonnonfilosofien ja romantiikan ajan kirjailijoiden mystiset, panteistiset tai vitalistiset käsitykset. Tiedostamattoman tutkimuksessa korostettiin loogisuutta ja rationaalisuutta ja sielukeskeiset tarkastelut pyrittiin korvaamaan tietoisien mielen, tiedostamattoman mielen ja ruumiillisten prosessien tutkimisella. Muiden muassa psykiatrian uudistaja, neurologi Wilhelm Griesinger (1817–1868) kannatti aivojen anatomian ja patologian tutkimista ja piti mielen sairauksia ensisijaisesti aivosairauksina. Samalla hän kuitenkin julisti, että suurin ja keskeisin osa psyykkisistä prosesseista on tiedostamattomasta.⁹ Näin hänen teoriansa edelsi nykyistä neuraalisen eli hermostollisen tiedostamattoman käsitettä: neuraalinen tiedostamaton tarkoittaa juuri eietoisia hermostollisia tapahtumia.

Fysiologinen tiedostamaton asettui teoreettisena rakennelmana evolutionistiseen ja aivokeskeiseen ajattelutapaan ja se hyväksyttiin myös luonnontieteeseen. Charles Darwinin (1809–1882) evoluutioteoria piti ihmisen mieltä ja aivoja olennaisina ihmislajin sopeutumisvälineinä. Ihmisen eloonjäämisen kannalta oli suotuisaa, että tietoiset ja tiedostamattomat toiminnot limittyivät. Darwin ei pyrkinyt tekemään hierarkiaa eri organismien ja lajien välillä. Hän jopa merkitsi itselleen muistiinpanon: ”Älä koskaan käytä sanaa [sic] korkeampi ja alempi.”¹⁰ Darwinin vastahakoisuudesta huolimatta myös evoluutioteoriassa puhutaan kuitenkin usein korkeammista ja alemmista kehitysasteista.

Evoluutioteoriankin voi siten yleisesti tulkita yhdeksi ihmisen tajunnan ja tiedonmuodostuksen ”syvyysmalleista”. Evoluutioteoriassa organismien syvimmat kehityskerrostumat ulottuvat pitkien evoluutiokaarien takaa nykyhetken ”korkeimpiin” evoluution ilmentymiin. Tällaisia syvyysmalleja muotoiltiin myös hegeliläisessä historian dialektiikassa ja marxilaisissa

opeissa yhteiskunnan ylä- ja alarakenteista. Samankaltainen ajattelu näkyy psykoanalyttisen ”syvyyspsykologian” tulkinnoissa piilevistä ja ilmenevistä merkityksistä. Eksistentiaalifilosofiassa eroteltiin epäaitoa ja aitoa olemista, hermeneutiikassa taas olemusta ja näennäistä ja strukturalistisessa kielitieteessä merkityksellistettävää ja merkityksellistäjää.¹¹ Kaikissa näissä syvyysmalleissa näkyy pyrkimys ihmiskuvan kerrokselliseen hahmottamiseen.

1800-luvun fysiologit käsitelivät tiedostamatonta eri tavoin. Kirjoitettiin muun muassa ”kynnyksenalaisista”, ”alitajuisista” tai ”subliminaalisista” tapahtumista, joiden yleensä arveltiin olevan orgaanista, ”tiedostamatonta aivotyötä” (*unconscious cerebration*). Tätä käsitettä käytti fysiologi ja luonnontutkija William Carpenter teoksessaan *Principles of mental physiology* (1874). Esimerkkeinä tiedostamattomasta aivotyöstä hän mainitsi kirjallisuuden alalta Charlotte Brontën ja musiikin alalta Mozartin, joiden kerrottiin kokeneen spontaaneja, tietoisien ja tarkoituksellisten toimintojen ulkopuolelle sijoittuvia ilmestyksiä kertomuksista (Brontë) tai sävellyksistä (Mozart).

Carpenter, Hermann von Helmholtz, William Hamilton ja monet muut fysiologit ja luonnontutkijat päättelivät, että ihmisen havaintojärjestelmä toimii miltei kokonaan ja ajattelu- ja tunnemekanismit suuressa määrin tietoisuuden ulkopuolella. Näihin päätelmiin liitettiin evoluutioteoreettisia käsityksiä ihmisaivojen sopeutumista edistävästä funktioista. Myöhemmin näiden pioneerien alustavien havaintojen perustalta onkin alettu puhua ”adaptiivisesta tiedostamattomasta”, jolla tarkoitetaan ihmisen eloonjäämistä edistäviä tiedostamattomia psyykkisiä prosesseja, kuten arviointia ja päätöksentekoa. Koska suurin osa fysiologeista oli materialistis-luonnontieteellisesti suuntautuneita, he eivät voineet hyväksyä oletuksia hengen, sielun tai edes ”minän” tiedostamattomista toiminnoista. Monimutkaisten luovien tuotosten, kuten Brontën romaanien tai Mozartin sinfonioiden, selittäminen pelkästään aivojen refleksitoimintojen tai tiedostamattomien refleksiketjujen tuloksiksi osoittautui kuitenkin ongelmalliseksi.¹² Siksi fysiologista tai orgaanista paradigmaa ryhdyttiin täydentämään psykologisemmilla lähestymistavoilla.

Jo ennen kuin Sigmund Freud alkoi 1890-luvulla harjoittaa psykoanalyysia, olivat 1880-luvulla Frederic W. H. Myers (1843–1901) Englannissa ja Pierre Janet (1859–1947) Ranskassa yrittäneet muotoilla entistä psykologisempia selityksiä ihmisen automaattisille eli tietoisuuden ulkopuolelta ohjautuville toiminnoille. Heitä kumpaakin kiinnosti niin sanottu psykologinen automatismi: Myersia ”yliluonnollisena” ja parapsykologisena ilmiönä, johon hän sisällytti muun muassa automaattisen kirjoituksen, telepatian, hypnoosin, meediat ja psykokineesin, Janet’ta taas kliinisenä, ”abnormaalin” psykologian ilmiönä. Myers edusti epäakateemista ”psyykkistä tutkimusta”

eli yliluonnollisia ilmiöitä koskevaa tutkimusta ja Janet akateemista psykologiaa. He molemmat pitivät välttämättömänä oletusta, että samassa yksilössä oli useita tajunnan keskuksia tai useita tajunnan tasoja (esim. tavallinen, hypnoottinen tai unissakävijän tajunnallisuus). Näiden useiden tajunnallisuuksien fysiologiset korrelaatit eli mitattavissa olevat vastineet oli otettava tutkimuksessa huomioon, eivätkä psykologiset selitykset saaneet olla vastoin fysiologisen tutkimuksen tuloksia. Toisaalta he tosin katsoivat, että fysiologiset menetelmät eivät voi olla ainoita tajunnantutkimuksen menetelmiä.

Myers viittasi ”subliminaaliseen itseen”, jolla hän tarkoitti sitä, että kasvuun suuntautuva psyykkinen toiminta sijaitsee tavanomaisen tietoisuuden alapuolella.¹³ Janet puolestaan oli kiinnostunut tajunnan dissosiaatioista, jotka saattoivat johtaa samassa henkilössä useisiin rinnakkaisiin tiedostamattomiin persoonallisuuksiin.¹⁴ Myersille psykologiset automatismit olivat osa arkielämää, kun taas Janet luokitteli ne sairaustilan ilmentymiksi. Amerikkalaisen psykologian uranuurtaja ja tajunnanvirran käsitteen tunnetuksi tehnyt William James (1842–1910) suhtautui myönteisesti Myersin käsitykseen kasvuhakuisesta tiedostamattomasta ja piti sitä suurena antina 1900-luvun psykologialle.¹⁵ Suurin osa akateemisista psykologeista ja fysiologeista kuitenkin karsasti Myersin ”psyykkistä tutkimusta”. Luonnon tiedostamatonta koskevista filosofisista pohdintoista oli joka tapauksessa tässä vaiheessa siirrytty luonnontieteellisiin ja psykologisiin käsityksiin tiedostamattomasta.

FREUDILAISIA MIELEN MALLEJA

Ihmismielen kerroksellisuuden tunnetuin luotaaja Sigmund Freud (1856–1939) nimesi harjoittamansa tutkimus- ja hoitokäytännön vuonna 1896 psykoanalyysiksi. Psykoanalyysi alkoi korostaa ihmismielen psykologisia kehitystekijöitä. Freud oli alun perin suhtautunut Pierre Janet’hen arvostavasti, mutta muutti kuitenkin kantaansa vuonna 1913, koska ranskalaiset tutkijat olivat alkaneet syyttää häntä Janet’n ”psykologisen analyysin” plagioinnista. Freud kiisti jyrkästi nämä syytökset ja suhtautui koko loppuelämänsä ärtyneesti Janet’n versioon alitajunnasta.¹⁶ Tähän ajoittui myös Freudin väliorkestra Carl Gustav Jungin kanssa. Jung oli ollut Janet’n opissa Pariisissa talvella 1902–1903 ja ilmaisi myöhemminkin arvostavansa Janet’n käsityksiä rinnakkaisista persoonallisuuden katkelmista ja tiedostamattomista ajatuspiintymistä.¹⁷ Freud korosti omaa ensisijaisuuttaan tiedostamatonta koskevan psykologisen teorianmuodostuksen, tutkimuksen ja hoidon alalla. Hän kielsi käyttämästä käsitteitä, jotka viittasivat alitajuiseen (*unterbewusst*), tajunnanviereiseen (*nebenbewusst*) tai piilotajuiseen, tajunnansisäiseen (*innenbewusst*). Vain tiedostamaton (tai tiedostumaton; *unbewusst*) oli hänen mukaansa oikea käsite.¹⁸

Freudin ensimmäinen mielen malli on topologinen (eli paikantava). Se sisältää kolme tajunnan kerrosta: tietoisin, esitietoisin ja tiedostamattoman. Tämän mallin Freud esitteli jo *Unien tulkinnassa* (1900). Tiedostamaton tajunnan kerros on psyykkisen ja somaattisen välimaastossa, ja sillä on merkittävä asema sekä psykologisesti ihmisen mielensisäisten ristiriitojen lähteenä että biologisesti viettivoimien varastona. Tiedostamattoman kerroksen pääosin seksuaaliset ja aggressiiviset johdannaiset, yllykkeet ja motiivit sekä torjutut toiveet, tunteet, ajatukset ja muistot eivät ole tietoisia, mutta ne vaikuttavat silti ihmisen kokemuksiin, ajatteluun ja toimintaan. Mielen tiedostamattomat prosessit vaikuttavat tietoisuuteen monin vaihtuvin yhdistelmin, eivät suoraviivaisesti.

Freud katsoi tiedostamattoman koostuvan mielensisäisistä jännitteistä ja ristiriidoista. Tämä Freudin käsitys ”dynaamisesta tiedostamattomasta” sisältää sekä rationalistisia että romanttisia sävyjä. Freud määritteli tiedostamattoman luonnontieteellisesti viettiperustaksi, joka vaikuttaa ihmisen ajatteluun ja toimintaan, sekä seksuaalisen viettivoiman eli libidon dynaamisesti energisoimaksi tilaksi. Sekä vietit että viettienenergiat sijoittuvat somaattisen ja psyykkisen välille ja muodostavat mielen orgaanisen, biologisen perustan. Freudin ajattelun mukaan ihmisen viettivoimainen psyykkinen toiminta näkyy siinä, miten ihminen pyrkii sopeuttamaan, sitomaan, kanavoimaan ja kohdistamaan viettienenergiaansa.

Freud luotti biologiaan ja piti sitä tulevaisuuden tieteenä. Hän myös myönsi, että viettiteoria oli psykoanalyysin mytologiaa, joka tulevaisuudessa muotoiltaisiin toisin.¹⁹ Samalla freudilaiseen tiedostamattomaan nivoutuu romantiikan ajalle ominaisia irrationaalisia, kunnioitusta ja kammoa herättäviä, ihmismielen jakautuneisuudesta (yöpuoli–päiväpuoli) kieliviä ilmiöitä. Näiden ilmiöiden kesyttämisen välineiksi vaadittiin psykoanalyttista teorianmuodostusta, kuten psyykkisen determinismin periaatetta (jonka mukaan psykologiset tekijät määräävät ihmisen toimintoja) ja meta-psykologista (eli vietteihin ja mielensisäisiin tiedostamattomiin ristiriitoihin liittyvää) spekulatiota. Lisäksi psykoanalyttikon työvälineenä oli vapaasti leijuva tarkkaavaisuus, jonka avulla analyttikko voi joustavasti havainnoida potilaan puhetta ja saada kosketuksen tiedostamattoman seurannaisiin, kuten oireisiin, harhamuodostelmiin, uniin ja arkielämän ”psykopatologiaan” (esim. lipsahduksiin eli virhesanontoihin, virhetoimintoihin ja unohtamisiin).

Esitietoisin tajunnan kerroksen osuus on toimia suodattimena tiedostamattoman ja ulkomaailmaan yhteydessä olevan tietoisin välillä. Esitietoiseen Freud sijoitti mielen sisältöjä, jotka ovat tulemaisillaan tietoisuuteen ja jotka osaltaan liittyvät päätöksentekoon ja ratkaisuihin eli ihmisen kognitiivisiin ja adaptiivisiin prosesseihin. Freudin aikana ei ollut olemassa kognitiivista

psykologiaa, mutta Freud katsoi, että suuri osa korkeimmistakin kognitiivisista prosesseista tapahtui tiedostamattomasti, vailla tietoista reflektiota.²⁰

Lapsuusiän psykoseksuaalisuuden ja sen myöhempien vaikutusten tarkastelu oli Freudille erityisen keskeistä. Hän paikansi psykoseksuaalisuuden kehityksen aluksi ruumiin erogeenisiin vyöhykkeisiin mutta laajensi myöhemmin psykoseksuaalisuuden rytmiseksi orgaaniseksi liikkeeksi, joka kattaa koko ihmisen ihon, aistimet, sisäelimet ja aivot. Freudilaisen käsityksen mukaan psykoseksuaalisuus vaikuttaa kaikkeen ihmisen psyykkiseen toimintaan, kuten persoonallisuuden kehitykseen ja sosiaaliin suhteisiin, vaikka nämä suhteet eivät olisikaan ilmeisen seksuaalisia.²¹

Freud muotoili vuonna 1923 persoonallisuuden rakennemallin, joka täydensi edellä esitettyä topologista mielen mallia ja on sittemmin tullut yleisesti tunnetuksi. Tässä mallissa hän erottaa kolme rakennetta: sen (*das Es*; id), minän (*das Ich*; ego) ja yliminän (*das Über-Ich*; superego).²² Näistä ”se” on kokonaan tiedostamaton, viettivoimien, tarpeiden, affektien, mielikuvien ja fantasioiden perusta. Freud luonnehti tiedostamatonta mielihyväperiaatteen mukaiseksi eli välittömän tarpeentyydytyksen hallitsemaksi. Tiedostamattomassa esikielelliset ”esinemielikuvat” ovat määräävämpiä kuin sanamielikuvat. Tiedostamattomassa ei ole negatiivista, vastakohtia, epäilyä, aikaa eikä kuolevaisuutta. Mielen jännitekenttä syntyy torjunnasta, joka ei päästä tiedostamatonta tietoisuuteen. Kaikki torjuttu on tiedostamatonta, mutta kaikki tiedostamaton ei ole torjuttua, sillä persoonallisuuden rakennemallissa on myös mahdollista, että minässä ja yliminässä on tietoisien aineksen lisäksi tiedostamatonta ja esitietoista.

Minä puolestaan pyrkii toimimaan realiteettiperiaatteen mukaisesti eli organisoimaan ajattelua, päätöksentekoa, muistamista ja tunteita sekä säätelemään ”sen” yllykkeitä, yliminän vaatimuksia ja ympäröivän maailman odotuksia. Minä on tässä Freudin mallissa ahdistuskeskus, joka käyttää mielensisäisiä puolustusmekanismeja pitääkseen ahdistuksen siedettävällä tasolla. ”Sen” voidaan katsoa edustavan ihmisen vanhinta perimää ja biologista perustaa, minän jatkuvaa psyykkistä toimintaa ja yliminän ympäristön ja kasvattajien asettamien normien, ihanteiden ja roolien sisäistämistä omaksitunnoksi. Sekä minä että yliminä muodostuvat lapsuudessa ”siitä” erillisiksi rakenteiksi. Freud ajatteli, että ”se” on mielen toimintojen kokonaisuuden eli Freudin sanoin ”psyykkisen apparaatin” tärkein osa koko ihmisen elämän ajan.²³

Suuri osa ihmisen toiminnan motiiveista ja välillisesti myös ihmisyhteisöjen dynamiikasta juontuu freudilaisen mallin mukaan tiedostamattomista ristiriidoista minän ja ”sen” yllykkeiden, minän ja yliminän vaatimusten sekä minän ja ympäristön odotusten välillä. Vaikka Freud erotti kolme mielen rakennetta, hän piti mielen tai psyyken kartoitustaan alustavana ja katsoi,

että kyseisiä alueita ei ollut syytä erottaa toisistaan jyrkästi, kuten maantieteessä tehtiin rajojen avulla. Pikemmin alueet oli käsitettävä toisiinsa sekoituviksi värikentiksi kuten modernissa kuvataiteessa.²⁴ Kyse oli heuristisesta eli intuitiivisiin oletuksiin perustuvasta psyykkisen todellisuuden mallista, jolla ei ollut tarkkaa vastinetta materiaalisessa todellisuudessa.

Freud katsoi, että tutkijoiden tieto psyykestä sisältää kaksi aluetta: ruumiin orgaanisuuden (aivot ja muun hermoston) ja välittömät tajunnan tapahtumat. Niiden välisiä yhteyksiä Freud piti vielä viimeisessä yhteenvedossaan tuntemattomina. Aivoja ja muuta hermostoa koskeva tieto saattoi tarjota mahdollisuuden enintään tajunnan prosessien tarkkaan paikantamiseen, ei niiden ymmärtämiseen. Freud oletti metaforisesti ja mekanistisesti, että ”sielunelämä” on tietynlaisen ”apparaatin” toiminto. Tätä apparaattia, eli käytännössä ihmisen mieltä ja aivoja, Freud vertasi teleskooppiin tai mikroskooppiin, jolla on avaruudellinen ulottuvuus ja joka koostuu useista osista.²⁵

JÄLKIFREUDILAISIA MIELEN MALLEJA

Freud oli luonnehtinut psykoanalytikkoja perimmältään ”parantumattomiksi mekanisteiksi ja materialisteiksi”, jotka kuitenkin pyrkivät välttämään ryöväämästä ”sielulta ja hengeltä” niiden vielä tuntemattomia ominaisuuksia.²⁶ Psykoanalyysin piirissä ilmaantui jo Freudin loppuvuosina ja yhä enemmän toisen maailmansodan jälkeen useita versioita mielen rakenteesta. Keskityn tässä lyhyesti Jungin käsitysten, egopsykologian, objektiisuhteorian ja kielellisesti suuntautuneen Lacanin psykoanalyysin tarkasteluun.

Freudin ”kruununprinssi” ja psykoanalyysin toisinajattelija Carl Gustav Jung (1875–1961) oli taipuvainen sijoittamaan tiedostamattoman ytimen pikemmin ”hengen” sfääriin kuin viettiperustaan. Hänen nähdäkseen tiedostamaton juontui hengestä eikä ihmisorganismin biosomaattisesta olemisesta. Hän myös kutsui uskontoja psykoterapeuttisiksi järjestelmiksi ja kritisoi rationaalisia materialisteja ja intellektuelleja, joita hän syytti siitä, että he riistivät ihmisiltä transsendentin kokemuksen.²⁷ Transsendentilla kokemuksella Jung tarkoitti kokemusta, joka ylittää ja muuntaa vakiintuneen kokemistavan muun muassa myyttien ja niihin liittyvien symbolien avulla. Symboli yhdistää vastakohtia, kuten tietoista ja tiedostamatonta, järkeä ja passiota, minää ja ei-minää siten, että henkilökohtainen kokemus voi laajentua kollektiiviseksi ja kollektiivinen kokemus tiivistyä henkilökohtaiseksi.²⁸

”Kollektiivisella tiedostamattomalla” Jung tarkoitti koko ihmiskunnan yhteistä tiedostamatonta, joka ympäröi yksilöllistä tiedostamatonta. Jung sisällytti kollektiiviseen tiedostamattomaan arkkityyppejä eli olettamiaan ihmiskunnan ikaikaisia peruskokemuksia ja tunnejärkytyksiä, jotka olivat

valmiita ryöpsähtämään esiin ja elävöitymään – eivät sellaisinaan vaan myytien, legendojen, satujen, symbolien ja personifikaatioiden (kuten Suuri äiti, Vanha viisas mies) välityksellä. Jungin mystifioivan ja psykospirituaalisen näkemyksen mukaan arkkityypit eivät ole historiallisesti tai kulttuurisesti määräytyneitä vaan määräävät itse historiallisia ja kulttuurisia tapahtumia. Jungilaisten arkkityyppien mahtava varasto on kuitenkin staattinen, vail-la konkreettisia kosketuskohtia yksilön psykososiaaliseen kehitykseen ja elämänkaaren historiaan, joissa taas on sisäisesti ristiriitaisia ja dynaamisia aineksia.

Jo ennen toista maailmansotaa alkanut ja sen jälkeen psykoanalyysin piirissä kehittynyt *egopsykologiaksi* kutsuttu suuntaus korosti egon eli minän autonomisia ja ympäristöön sopeutumista edistäviä funktioita. Samoihin aikoihin muodostunut *objektisuhdeteoria* puolestaan painotti sitä, että lapsi sisäistää jo varhain objektisuhteita eli minän ja toisen välisiä suhteita pikemmin kuin pyrkii välittömään viettien tyydyttämiseen. Egopsykologien myötä egon tietoiset ja rationaaliset funktiot sekä esitietoinen automatismi nousivat tarkastelun kohteiksi, ja siten tiedostamaton ja sen vaikutukset jäivät 1950-luvulla joksikin ajaksi syrjään, kunnes uusia teorioita tiedostamattomasta alkoi ilmaantua. Muiden muassa Donald W. Winnicott, Marion Milner, Marjorie Brierley, Harry Guntrip, Masud Khan ja Anton Ehrenzweig alkoivat 1950-luvun lopulla ja 1960-luvulla muotoilla egopsykologiaa ja objektisuhdeteoriaa yhdistelemällä käsityksiä tiedostamattoman luovasta ja rakentavasta osuudesta.

Psykoanalyttista estetiikkaa ja taideteoriaa hahmotellut Ehrenzweig katsoi, että ”se” ja minä olivat kehittyneet yhdessä samasta ”eriytymättömästä matriisista”, joka on ”äärimmäisen liikkuva ja valmis imaisemaan uusia sarjallisia rakenteita avaraan amebamaiseen syleilyynsä”.²⁹ Toisin sanottuna Ehrenzweig päätteli, että kokeva minä erillistyy alun perin vailla selkeitä rajoja olevasta tilasta. Näin hän tuli olettaneeksi, että on olemassa laskennallinen ja matriisinen tiedostamaton ja tiivistä uuden käsityksen, jonka mukaan varhainen ei-kielellinen ja välitöntä mielihyvää tavoitteleva ajattelu eli primaariprosessi ei olekaan täysin irrationaalista.³⁰ Ehrenzweig oletti, että kaaoottista ja villiä tiedostamatonta syvemmällä on kätkeyty järjestys, joka on suhteellisen riippumaton tietoisesta ja rationaalisesta ajattelusta ja sen tuottamista loogisista erotteluista ja kategorisoinneista (kuten ulkoinen-sisäinen, aika-avaruus jne.). Merkityssuhteet jäsenyvät tiedostamattomassa toisin kuin arjen realiteetteja noudattavassa tietoisessa päättelyssä. Realiteettien ja affektiivisesti sävyittyneen fiktion välille ei muodostu ratkaisevaa eroa tiedostamattomassa, jossa erojen ratkaisemattomuus ja ajattomuus vallitsevat.³¹

Myöhemmin psykiatri ja psykoanalyytikko Ignacio Matte-Blanco (1908–1995) jatkoi tiedostamattoman tarkastelua matemaattisen logiikan avulla ja esitti systeemisen psykoanalyttisen näkemyksen tiedostamattomasta ”äärettöminä joukkoina”. Välitöntä mielihyvää tavoitteleva primaariprosessiajattelu ja tunnevaltaiset äärettömyyden kokemukset (kuten kaikkivoipaisuuden tunne, ”valtamerellisyyden” kokemus, ihailu, rakkaus, pelko ja suru) noudattavat Matte-Blancin mukaan symmetristä logiikkaa, joka ei tee eroa elävän ja kuolleen eikä ihmisen ja hyönteisen välillä. Sen sijaan realiteetteja ja normeja noudattamaan pyrkivä sekundaariprosessiajattelu noudattaa asymmetristä logiikkaa, joka erottelee valkoisen mustasta, totuuden valheesta ja aikuisen lapsesta. Ihmisen ajattelussa Matte-Blanco katsoi kummankin logiikan myös sekoittuvan ”bi-logiikaksi”.³²

Kielellisesti rakentuneesta tiedostamattomasta oli esitetty varhaisia ideoita jo 1880-luvulla: puheen oli esimerkiksi katsottu ilmaantuvan tiedostamattomasta mielestä.³³ Kuitenkin vasta psykoanalyytikko Jacques Lacan (1901–1981), joka sai virikkeitä modernin kielitieteen perustajalta Ferdinand de Saussurelta, kielentutkija ja kirjallisuusteoreetikko Roman Jakobsonilta ja antropologi Claude Lévi-Straussilta, tuli tunnetuksi väitteillään ”subjektin tiedostamaton on toisen diskurssia” ja ”tiedostamaton on rakentunut kuin kieli”. Lacanille ihminen on puheolento (*parlêtre*), kielen perustama ja vieraannuttama, täynnä sensuroituja kappaleita.³⁴ Lacanilaisella subjektilla on kolme rekisteriä: imaginaarinen, symbolinen ja reaalin. Imaginaarinen kytkeytyy ihmisen havaintomaailmaan, jossa jotakin havaitaan peilisuhteen avulla kaltaiseksi. Symbolinen sijoittaa subjektin kielellisesti ja kulttuurisesti erojen järjestelmään, joka rikkoo imaginaarisen peilisuhteen ja tuo esiin subjektin ”olemisen puutteen” (*manque à être*) ja halun poissa olevaan.³⁵ Reaalin on lacanilaisittain ”mahdotonta”, ei havaittavissa eikä symboloitavissa ja silti kahteen muuhun rekisteriin, imaginaarisiin kaltaisuuksiin ja symbolisiin eroihin, jatkuvasti solmiutuvaa ja niistä purkautuvaa. Ihmisruumis asettuu kolmen rekisterin solmiutumisen ja purkautumiskeskukseksi.

Toisin ilmaistuna lacanilainen subjekti koostuu kolmesta momentista. Ensimmäinen on puhuva ruumis, todellisen ilmaisuaktin subjekti, ”läsnä-olo, joka puhuu sinulle”. Toinen on puhuvan ruumiin ilmaisuuden osoittama, ilmaistu symbolinen ja haluava subjekti (*je*). Kolmas on puhuvasta ruumiista ja symbolisesta subjektista erillinen imaginaarinen ”ego” (*moi*), joka varhaislapsuuden peilisuhteesta lähtien on rakentunut antamaan subjektille jatkuvaa kaltaisuutta, identiteettiä, joka siltä todella puuttuu. Tällainen subjekti on *jen* eli symbolisen narratiivin ja *moin* eli imaginaarisen identifiikaation välisen ristiriidan paikka.³⁶

Lacan vastusti etenkin anglo-amerikkalaisessa psykoanalyysissa alkannutta egopsykologista suuntausta, joka korosti egon idistä riippumattomia

funktioita ja puolustusmekanismeja sekä egon tietoista rationaalista toimintaa ja sopeutumista sosiaaliseen ja kulttuuriseen ympäristöön, joka muovasi egoa ja jota ego puolestaan muovasi.³⁷ Lacanille ego (*moi*) oli vääristyneiden heijastusten ja sisäistysten hatara kooste. Egopsykologien realiteettiperiaatetta Lacan piti ”tiedon dialektiikalle kaikkein vihamielisimpänä tieteellisenä ennakkoluulona” ja syytti myös eksistentiaalisesti suuntautuneita psykoanalytikkoja siitä, että nämä uskoivat ”itseriittoiseen tietoisuuteen” ja ”autonomian illuusioon”.³⁸

PERSOONALLISUUDEN KERROKSELLISUUS

Sekä Freudin aikana että hänen jälkeensä on esitetty useita eri versioita tajunnasta, mielestä ja persoonallisuudesta. Persoonallisuuspsykologia alkoi erottua omaksi, filosofiasta erilliseksi alueekseen vasta 1930-luvulla, kun psykoanalyysissa oli muodostunut käsitys ihmismielen osista ja persoonallisuuden piirreteoria oli saanut alkunsa. Filosofi-psykologi Eino Kaila (1890–1958) julkaisi Suomessa vuonna 1934 teoksensa *Persoonallisuus*. Se on ensimmäinen yhtenäinen psykologinen teos persoonallisuudesta. Kailan teosta ei kuitenkaan aikanaan käännetty millekään laajassa käytössä olevalle kielelle. Siksi psykologian historioissa mainitaan ensimmäiseksi alan teokseksi yhdysvaltalaisen psykologin Gordon W. Allportin *Personality* (1937).

Kaila oli saanut vaikutteita psykoanalyysin lisäksi hahmopsykologiasta, biologiasta, sosiaalipsykologiasta ja neurotieteestäkin. Hän yhdisteli näistä aineksia omaan persoonallisuuskäsitykseensä. Kaila arvosteli sekä idealistista filosofiaa että mekanistisia teorioita. Oman persoonallisuuspsykologiansa johtoaatteeksi hän nosti kokonaisvaltaisuuden ja mielekkyyden. Persoonallisuus on Kailan määrittelyn mukaan ”rikkaasti jäsennelty, monisäikeinen ja ikään kuin monikerroksinen kokonaisuus”, jossa kuvastuu ihmislajin kehityshistoria, biologinen perintö ja ”funktionaalinen hierarkia”.³⁹ Funktionaalisella hierarkialla hän tarkoitti sitä, että ihmisessä – ”alkaen luista ja lihaksista aina persoonallisuuden viimeisiin huippuihin saakka” – rakenteilla on mielekkäät funktionsa, jotka myös jatkuvasti muuttavat rakenteita.⁴⁰ Luonteeksi Kaila nimitti ”yksityisen persoonallisuuden *erikoislaatua*” ja temperamentiksi ihmisen affektiivisuuden ”vireyttä, herkkyyttä, tahtia”.⁴¹

Kailan ajattelussa keskeisellä sijalla ovat psyykkisen tapahtumisen dynaamisuus ja kerroksellisuus sekä ihmisen tavoitteellista toimintaa ohjaavien tarpeiden ja motiivien monimutkaisuus, jopa suoranainen ristiriitaisuus. Kailan kuvaama ihminen on ”tuhansien tarpeiden tiheytymä” (tässä hän lainaa Schopenhaueria).⁴² Kaila näkee persoonallisuuden ”kokonaisuutena”, jossa mielekästä on kaikki, mikä vastaa tuon kokonaisuuden tarpeita.⁴³ Persoonallisuus on avoin järjestelmä, jonka osajärjestelmät toteuttavat

kokonaisuuden kannalta mielekkäitä tehtäviä. Persoonallisuutta voidaan ymmärtää ymmärtämällä tarpeita, jotka määräävät toimintaa. Kaila pyrkii tarvedynamiikallaan korostamaan mielekkyysperiaatetta, jonka mukaan tarpeella voi olla vaikutus riippumatta siitä, onko se tiedostettu vai ei. Itsetiedostustakin ohjaavat tarpeet, elämyskentän psyykkiset välittäjät eli ”vektorit”.⁴⁴

Ihminen on Kailan mukaan altis itsepetokselliseen toive- tai pyydeajattelun, mihin kuuluu ihmisen taipumus kuvitella itsensä todellisesti vallitsevaa tasoa korkeammille ”henkisyiden” tai ”syvähenkisyiden” tasoille. Kailan ihmiskuvan alin taso on kuitenkin ”animaalinen”, ja sen viettivoimainen ja irrationaalinen aines kuuluttaa persoonallisuuden korkeampien kerrostumien, henkisen ja syvähenkisen, läpi ja ulottuu aina ihmiskunnan korkeimpina pidettyihin syvähenkisyiden tason moraalisiin, esteettisiin ja uskonnollisiin arvoihin saakka. Niin sanottu korkea henkisyys ei siten ole erillään alemmista kerrostumista.

Useimmissa persoonallisuutta koskevissa nykyteorioissa persoonallisuus käsitetään siten, että se koostuu osarakenteista tai -järjestelmistä. Yksilöllinen persoonallisuus muotoutuu ja kehittyy koko elämänkaaren pituisena prosessina ja on biologisten tekijöiden (genetiikka, neurofysiologia, ruumiinrakenne, seksuaalisuus, temperamentti) ja ympäristövaikutusten (sosiaalis-kulttuuriset tekijät) monimutkaisen vuorovaikutuksen tulos.

Psykologi Dan P. McAdams (s. 1954) muotoili 1900-luvun lopulla nykyään vaikutusvaltaisen kolmitasoisen persoonallisuusmallin.⁴⁵ Sen ensimmäiselle tasolle sijoittuvat piirteet, jotka ovat suhteellisen pysyviä ja tuottavat yksilön taipumuksen käyttäytyä eri tilanteissa odotettavan johdonmukaisesti. Toisella tasolla ovat yksilölle ominaiset sopeutumiskeinot, jotka ovat yhteydessä kehityksellisiin, motivationaalisiin ja sosiaalis-kognitiivisiin tekijöihin, kuten tiettyyn aikaan tai paikkaan sekä sosiaaliseen rooliin sidoksissa oleviin pyrkimyksiin, tavoitteisiin, toimintastrategioihin ja tapoihin. Kolmannella tasolla ovat itseä koskevat sisäistetyt, kehittyvät ja peräkkäisiä elämänvaiheita yhteen nivovat elämäntarinat. Ne ilmentävät sitä, miten yksilö narratiivisen identiteettinsä avulla ymmärtää itsensä ja olemassaolonsa maailmassa. McAdams ja hänen kollegansa Jennifer L. Pals ehdottivat vuonna 2006, että kattavassa persoonallisuusteoriassa tulisi olla viisi periaatetta. Heidän mukaansa persoonallisuus voidaan käsittää (1) evoluution mallintaman yleisen ihmisluonnon yksilölliseksi ja ainutlaatuiseksi muunnelmaksi, joka (2) ilmenee kehittyvinä taipumuksellisinä piirteinä, (3) sopeutumiskeinoina ja (4) minuutta määrittävinä elämäntarinoina, jotka (5) monimutkaisesti ja eriytyvästi sijoittuvat kulttuuriin ja sosiaalisen kontekstiin.⁴⁶

Persoonallisuuden piirreteorioista nykyään tunnetuin on viiden suuren persoonallisuuspiirteen malli (*The Big Five* tai *Five-Factor Model*), joka pitää

persoonallisuuden ydinpiirteinä avoimuutta, ulospäinsuuntautuneisuutta, sovinnollisuutta, tunnollisuutta ja neuroottisuutta. Malli on kuitenkin monin osin puutteellinen. Se ei ota huomioon esimerkiksi yksilöiden demografista ja sosiaalista taustaa koskevia seikkoja, kuten elinoloja, elämäntyyliä, sosiaalisia suhteita, uskomuksia ja arvoja. Ihmiset voivat kuitenkin erota uskomuksiltaan, arvoiltaan ja päämääriltään, ja nämä erot voivat olla suhteellisen riippumattomia heidän asemastaan viiden suuren persoonallisuuspiirteen mallissa.

Arvioidessaan viiden suuren persoonallisuuspiirteen mallia McAdams kutsuu sitä ”vieraan psykologiaksi”. Hän katsoo, että me kaikki olemme lähtökohtaisesti piirreteoreetikkoja eli tukeudumme aluksi henkilöissä havaitsemiimme satunnaisiin persoonallisuuden ominaisuuksiin, kun meillä ei vielä ole mitään muuta mihin tukeutua ja kun arviointikohteemme on uusi ja vieras eikä vielä ennustettavissa. Kun kohde tulee tutummaksi, siirrymme ”piirteiden tuolle puolen henkilökohtaisesti merkityksellisempiin rakennelmiin, kuten päämääriin, pyrkimyksiin, skeemoihin, strategioihin ja integratiivisiin tarinoin, jotka luovat yhtenäisyyttä yksityiseen persoonallisuuteen, ja ryhdymme yksityiskohtaisesti tarkastelemaan yksittäisen henkilön käyttäytymisen historiaa, kontekstia ja hienovaraisia ehtoja”.⁴⁷ Piirreluokittelut ovat liian yleisellä tasolla; tunnemme henkilön entistä paremmin, kun tunnemme hänen elämäntarinaansa.

Elämäntarinan osuus yksilön hyvinvoinnin ja elämän merkityksellisyiden kokemusten kannalta on saanut yhä enemmän huomiota persoonallisuudentutkimuksessa ja narratiivisissa eli ihmisen omasta elämästään rakentamiin tulkintoihin puretuvissa terapioissa. Elämäntarinoiden kerrontatilanteet, ristiriitaisuudet sekä julkilausutut ja kätkeyt merkitykset ovat olennainen osa myös arjen sosiaalista vuorovaikutusta. Monitahoisia kerrontatilanteita voivat tahdittaa sekä arjessa että terapiassa vastavuoroiset merkityskeskustelut sekä retoriset ja metaforiset ilmaisut, jotka jännittyvät kerrostuneiden elämänhistorioiden, vaihtuvien tilanteiden ja fiktiivisten maailmanhahmotusten varaan. Kertomusten avulla ihminen pääsee ainakin hetkeksi hahmottamaan ja koskettamaan omaa psyykkistä todellisuuttaan, joka viestinnän kohinassa helposti sirpaloituu.

Narratiivinen näkökulma ei pidä ihmismieltä valmiiksi ohjelmoitujen kertomusten tyyssijana. Se houkuttelee esiin ”emergentejä”, yllättäen ilmaantuvia kokemusulottuvuuksia (aistimuksia, havaintoja, tunteita, mielikuvia, muistoja ja luovia fantasioita), sekä perspektiivien ja roolien sosiaalista vertailua. Erillisyyden ja yhteisyyden kokemukset säestävät inhimillisten kertomusten jakamista. Persoonalliset ja interpersoonalliset mielenmaisemat rakentuvat jaettavien kertomusten avulla ja avaavat vaihtoehtoisia näkökulmia ja mahdollisia maailmoja.⁴⁸

KOGNITIIVINEN JA NEURAALINEN TIEDOSTAMATON

Kun kognitiivinen näkökulma sai yhä enemmän jalansijaa psykologiassa ja neurotieteissä 1970-luvulta lähtien, se karttoi aluksi viittaamista tiedostamattomiin prosesseihin, jotka liitettiin psykoanalyysiin ja sen dynaamiseen tiedostamattomaan. Sittemmin 1980-luvun lopulta lähtien keskustelu tiedostamattomasta tai ei-tietoisesta teki laajan paluun tajunnantutkimukseen, kognitiiviseen psykologiaan, neurotieteisiin sekä mielen filosofiaan. Tiedostamatonta ei näillä aloilla kuitenkaan haluttu yleensä lähestyä psykoanalyttisesti, vaan kehitettiin käsitys kognitiivisesta tiedostamattomasta, josta kognitiivisen kehityspsykologian pioneeri Jean Piaget oli jo vuonna 1973 julkaissut artikkelin.⁴⁹

Kognitiivinen tiedostamaton tai tiedostamaton kognitio juontavat filosofian ja psykologian historiassa lähtökohtansa jo saksalaisten filosofi-psykologien Johann Friedrich Herbartin (1776–1841) ja Gustav Theodor Fechnerin (1801–1887) ajattelusta. Herbartin mukaan mielensisältöjen välillä on jatkuvaa kilpailua ja ristiriitoja siten, että osa mielensisällöistä tulee osittain ehkäistyiksi, jopa kokonaan torjutuiksi, jolloin ne jäävät tietoisuuden ”kynnykselle” eli tiedostamattomiksi ja pohtivan ajattelun tavoittamattomiin.⁵⁰ Fechner puolestaan täsmensi jo Leibnizilta peräisin olevaa käsitystä mielensisältöjä esittävistä ja niitä tarkkailevasta toiminnasta. Fechner katsoi, että nämä kaksi toimintaa voivat irtautua toisistaan niin, että tietoisien tarkkaavaisuuden ulkopuolelle jäävät tiedostamattomat mielentilat (esim. kätkeyt kuvat tai haaveet) voivat itsenäisesti vaikuttaa tietoisuuteen.⁵¹

Kognitiivinen tutkimus on tukeutunut vahvasti informaation prosessoinnin teorioihin, behaviorismin jälkeisiin oppimisteorioihin sekä tiedon konstruointia korostaviin persoonallisuuskäsityksiin. Siirtymää psykoanalyttikkojen käsityksistä kognitivistien käsityksiin tiedostamattomasta on kuvailtu metaforisesti luonnehtimalla psykoanalyttikkojen tiedostamatonta ”kuumaksi ja kosteaksi”, ”halun ja suuttumuksen kiehattamaksi” sekä ”hallusinatoriseksi, primitiiviseksi ja irrationaaliseksi”, kun taas kognitivistien tiedostamaton on ”säyseämpi ja kiltimpi” sekä ”realiteettisidonnaisempi ja rationaalisempi, joskaan ei täysin kylmä ja kuiva”.⁵² Toisin sanottuna viettivoimainen ja ristiriitoja kuhiseva psykoanalyttinen tiedostamaton oli kognitiivisessa tutkimuksessa muuttunut enemmän järkipäisesti ohjastetuksi.

Kiinnostus kognitiiviseen tiedostamattomaan lisääntyi 1980-luvulla, kun alettiin tutkia ihmisen automaattista, ei-tahdonalaista ja tietoisien kontrollin tavoittamattomissa olevaa neuraalista virittymistä ja informaation käsittelyä.⁵³ Osin implisiittistä, ei-tietoista oppimista, tiedonmuodostusta ja itsesäätelyä on tutkittu yhteydessä havaitsemiseen, muistiin, emootioihin, toiminnan suunnitteluun, motiiveihin, päätöksentekoon, arviointeihin,

tulkintoihin, skeemoihin, arvoihin ja uskomuksiin. Kognitiivisesta näkökulmasta tiedostamattomat prosessit ovat laadullisesti pääosin rationaalisia, laskennallisia ja loogisia, ja niitä ohjaavat ongelmanratkaisukeskeiset tai tunnesäätelykeskeiset selviytymiskeinot (*coping strategies*). Sen sijaan psykoanalyttisen dynaamisen tiedostamattoman prosessit ovat laadullisesti irrationaalisempia ja ”bi-loogisempia”, ja niitä säätelevät minän tiedostamattomat puolustuskeinot (*defenses*).

Tiedostamattoman tulemista tietoiseksi on pidetty psykoanalyysin tavoitteena. Freudkaan ei silti väittänyt, että voisimme muistaa menneisyyden tapahtumia ehdottoman tarkasti. Hän katsoi, että tiedostamatonta ei voi tiedostaa sellaisenaan vaan ainoastaan muunnettuna tai käännettynä tietoisuuden sisällöiksi – esimerkiksi virhe- tai pakkotoimintojen, unien, assosiaatioiden, oireiden tai runollisten fantasioiden välityksellä.⁵⁴ Hermeneuttisesti ilmaistuna on kysymys siitä, että tulkinta on aina tulkitsijan käännös, tulkitun tekstin uudelleenmuotoilu.⁵⁵ Tulkintaprosessissa tiedostamaton (mielen sisältö, fantasia, teksti) kääntyy dialogien myötä toiselle, tietoisuuden kielelle.

Tieteenalojen erilaiset tiedostamatonta koskevat kertomukset ja tulkinnot ovat mielellis-tekstuaalisia koosteita. Tieteessä kertomukset ja tulkinnat asetetaan teoriakehyksiin, ajatusrakennelmiin, jotka luovat kokemuksiin oletettua järjestystä. Tieteen samoin kuin kaunokirjallisuuden tekstit kiertävät kehämäisesti siten, että mieli vaikuttaa aivoihin, jotka vaikuttavat mieleen, ja mieli sekä aivot vaikuttavat ympäristöön, joka vaikuttaa mieleen ja aivoihin. Toistaiseksi kognitiivinen kirjallisuudentutkimus on tukeutunut aivotutkimukseen ja kehitykselliseen kognitiiviseen neurotieteeseen vain harvoin.⁵⁶ Neurotieteellinen kirjallisuudentutkimus on kuitenkin vähitellen luomassa yhteyksiä humanististen tieteiden ja luonnon- ja neurotieteiden välillä.

Kognitiivis-neuraalisen tiedostamattoman tutkimuksessa on muun muassa käytetty kokeellisia aivojen kuvantamismenetelmiä, kehitetty tekoälyä ja tekoelämää sekä neurotietokoneita, mallinnettu kompleksisia dynaamisia systeemejä (esim. ihmisaivoja) sekä sovellettu kaaosteorioita, epigeneetiikkaa ja evoluutioteorioita, jotka ovat suuntautuneet ei-tietoisten prosessien tutkimiseen. Esimerkiksi neuro-evolutionaariset ja evoluutiopsykologiset hahmotukset aivojen kehityshistoriasta ovat viitanneet pitkiin evoluutio-kaariin, joissa ovat ilmaantuneet ensin esiemotionaaliset ”matelija-aivot”, sen jälkeen emotionaaliset ”nisäkäs-aivot” ja viimeisimpänä ihmisaivot ja niiden aivokuori, jotka pystyvät monimutkaisiin kognitiivisiin prosesseihin.⁵⁷

Sosiaalisesti suuntautuneiden ihmisaivojen kapasiteetti ylittää muiden organismien aivokapasiteetin. Aivojen pitkän kehityshistorian kerrokset ovat kuitenkin limittyneet ihmisaivoissakin. Jo 1700-luvun aforistikko-luonnontieteilijä Georg Christoph Lichtenberg kehotti tutkiskelemaan

sitä, ”miten pitkälle mehiläismäisyys, totta kai myös hämähäkkimäisyys ja ampiaismaisuus, ulottuu ihmisessä”, eli miten ihminen tietämättään kantaa itsessään ja toistaa teoissaan eläinlajeille yhteisiä piirteitä.⁵⁸

Affektiivisen neurotieteen uranuurtajan Jaak Pankseppin (1942–2017) neuro-evolutionaarinen ja -arkeologinen näkökulma korostaa sitä, että ihmisen ajatteleva, oppinut ja kokemukselliseen tietoon perustuva tietoisuus on rakentunut arkaaisten affektiivisten ja viettivoimaisten aivokuoren alaisten verkostojen ja kerrostumien varaan.⁵⁹ Nämä kerrostumat ovat eikielellisiä, eikä niitä voi kognitiivisesti täysin säädellä. Tällaisten neuro-darwinististen näkökulmien mukaan ihminen sopeutuu jokaisena tajunnan hetkenä ympäristöönsä.⁶⁰ Tämä sopeutuminen ja tajunnan affektiivisuus on ominaista monille muillekin lajeille kuin ihmiselle. Eri lajien hermostot ovat kehittyneet miljoonien vuosien kuluessa lukemattomien horisontaalisten (esim. solujen välisen) ja vertikaalisten (esim. solujen ja organismien välisen) yhteyksien kautta.

Aivojen tietoisien ja tiedostamattomien prosessien mallintamista ja mitaamista on kehittänyt edelleen myös kognitiivisen neurotieteen edustaja Stanislas Dehaene (s. 1965). Hän on adaptiivista tiedostamatonta tutkiessaan erottanut kolme tietoisuuden tasoa: (1) unesta hereille havahtumisen tason, (2) tarkkaavaisuuden tilan tason, joka on siirtymätila ensimmäisen ja kolmannen tason välillä ja (3) havaintotietoisuuden ja siihen liittyvän toisille kerrottavissa olevan tietoisuuden tason.⁶¹ Dehaenen mukaan tietoisuuden kokemus perustuu näihin itsenäisiin mutta oletettavasti toisiinsa limittyviin ja vaikuttaviin tiloihin, joilla on erilaiset neurobiologiset lähtökohdat. Toisille kerrottavissa olevaa tietoisuutta (johon sisältyvät havainnot ja muistot) eli ”pääsy tietoisuutta” (*access consciousness*) Dehaene pitää tieteellisen tutkimuksen kannalta olennaisena. Mielenfilosofiassa on esitetty, että ”fenomenaalinen tietoisuus” eroaa siitä ja koostuu vain yksilön omasta näkökulmasta käsitettävistä kokemuslaaduista eli ”kvalioista”. Dehaene ei tee erottelua pääsy tietoisuuteen ja fenomenaaliseen tietoisuuteen vaan katsoo pääsy tietoisuuden riittävän selittämään fenomenaalisen tietoisuuden. Olennaista tietoisuudessa eivät hänen mukaansa ole subjektiiviset kokemuslaadut vaan se, miten tietoisuus vaikuttaa ihmisen käyttäytymiseen. Tiedostamattomat aivojen tapahtumat eivät ole pääsy tietoisuudessa, mutta Dehaene arvelee, että lähes kaikki aivojen alueet voivat osallistua sekä tietoiseen että tiedostamattoman prosessointiin.⁶² Tietoisuuden tuntua olennaisempaa on siten se, että ihmisen toiminta ohjautuu tarkoituksenmukaisesti sekä tietoisien että tiedostamattomien prosessointien avulla.

Neuropsykoanalyysi on 2000-luvun ensimmäisten 20 vuoden aikana kehittynyt neurotieteiden ja psykoanalyysin väliseksi yhteistyöalueeksi, jossa psykoanalyysin peruskäsitteitä on pyritty arvioimaan uudelleen ja

muotoilemaan niitä uuden neurotiedon varassa.⁶³ Esimerkiksi neuropsykoanalyysin merkittävimpiin edustajiin kuuluva Mark Solms (s. 1961) on radikaalisti muuntanut freudilaista persoonallisuuden rakennemallia väittämällä, että ”se” (*das Es*; id) on tietoinen, kaiken tietoisuutemme perusta, että minä (*das Ich*; ego) on perimmältään tiedostamaton ja että minän toiminnot tulevat tietoisuuteen vain ”sen” aktivoimina, havahtumisen, ei havainnon myötä. Solmsin mukaan aivokuoren alaiset aivorungon mekanismit ja tunteita säätelevät rakenteet liittyvät affektiiviseen tietoisuuteen ja aivokuoren mekanismit kognitiiviseen tietoisuuteen, mutta aivokuoritietoisuus juontuu aivokuoren alaisista alueista. Tietoisuus ei siten synny aivokuoressa (jonka Freud kytki minään) vaan aivorungon aktivaatiojärjestelmässä ja sen synnyttämissä affekteissa.⁶⁴

Solmsin edustama ajattelu muuttaa käsitystä ihmisen tietoisuuden ja ihmiselle ominaisen muistin perustoista ja toiminnoista. Solmsin mukaan minän keskeinen tehtävä on oppia kokemusten ja muistin avulla täyttämään ”sen” tarpeita maailmassa eli esimerkiksi laatia ja päivittää ennusteita eli toimintasuunnitelmia. Toimivia ennusteita vahvistetaan ja toimimattomia päivitetään eli koostetaan uudelleen työmuistissa, jonka resurssit ovat rajalliset.⁶⁵ Aivokuoren kolmen muistijärjestelmän (lyhytkestoisen työmuistin, pitkäkestoisten episodisen muistin ja semanttisen muistin) välillä tapahtuu tietoisesti ajateltavien ennustejälkien siirtoja. Automatisoituneet ja vahvistetut ennusteet siirtyvät puolestaan aivokuoren muistijärjestelmistä työmuistin päivitysten tavoittamattomiin aivokuoren alaisiin muistijärjestelmiin, joihin kuuluvat emotionaalinen muisti ja taitomuisti. Muistijärjestelmät toimivat sekä peräkkäin että rinnakkain, ja jotkin vaistonvaraiset emotionaaliset muistot voivat automatisoitua suoraan ilman työmuistia.⁶⁶

TARINALINJOJA JA UUSIA YHDISTELMIÄ

Persoonallisuuden ja ihmismielen kerroksellisuuden idea on saanut uudenlaisia muunnelmia tieteenalojen välisen yhteistyön ja risteytymien myötä. Kognitiivista ja neurotieteellistä tutkimusta ovat täydentäneet käsitykset tarinallisesta mielestä ja minuudesta, joka rakentuu sosiokulttuurisista kognitioista ja vuorovaikutuksista sekä affektiivis-kognitiivisesti säilytyneistä tarinoista. Toistaiseksi ei ole löydetty aivomoduuleja tai ”ohjelmia”, jotka laukaisisivat aivoissa tiettyjä narratiivisia rakenteita tai ”tarinalinjoja” eli sosiaalista todellisuutta kuvaavia, jäsentäviä ja keskenään kilpailevia tarinallisia tiivistyksiä.⁶⁷ Näiden tarinalinjojen takana lienee useita rinnakkaisia ja vastavuoroisia aivojen rakenteita ja aktivoituvia prosesseja.

Jo varhaisen lapsuuden tunteet, mielikuvat, assosiaatiot, fantasiat ja muistot ovat virittäneet ihmisen kehittyviä aivoja. Aivot ovat järjestyneet

ja toiminnallisesti erikoistuneet epigeneettisesti eli jatkuvassa geenien ja ympäristön välisessä vuorovaikutuksessa. Tähän vuorovaikutukseen kuuluvat olennaisesti keskenään ristiriitaiset tarinalinjat, joihin osallistuu useita tarinoijia ja tarinointikäytäntöjä. Tarinoita kertovan, tulkitsevan ja tulkintoja muuttavan ihmisen kehityksessä varhaiset tarinat sulautuvat ja muokkautuvat entistä monimutkaisempien, vivahteikkaampien ja laaja-alaisempien tarina- ja diskurssiliittymien myötä. Ihmisen kehittyessä mielen voimavarat eli aivojen informaationsiirto ja kielellinen prosessointi tulevat entistä joustavammin käyttöön.⁶⁸ Mielikuvat, assosiaatiot, fantasiat ja muistot muuntuvat ja siirtyvät uusiin yhdistelmiin. Tällainen joustavuus on parhaimmillaan ominaista myös tieteiden käsitteellistyksille ja teorioille.

Eri tieteenalojen vuorovaikutuksessa voi tulla esiin ennalta arvaamattomia tiedon ja ymmärryksen yhdistelmiä. Tällöin kunkin tieteenalan vakiintuneita totuuksia ja ihmiskäsityksiä arvioidaan ja kerrotaan uudelleen. Tieteidenvälisissä hankkeissa voidaankin rakentaa oppirajat ylittäviä siltoja eri ihmiskäsitysten välille. Evoluutio, aivot, geenit, kulttuuri, kognitiot, emotiot, elämäнкаaret, kiintymyssuhteet ja selviytymiskeinot limittyvät ja kerrostuvat uusissa tiedetarinoissa ja -keskusteluissa.

Ihmisten itsekäsityksiin, sosiaaliseen vuorovaikutukseen ja maailmankuvaan kytkeytyy väistämättä automatisoituneita ja piintyneitä rakennelmia.⁶⁹ Niiden vuoksi ihminen on esimerkiksi taipuvainen jähmettämään ja vakioimaan havaintonsa, tulkintansa ja arviointinsa kohteita. Tieteellisessä tutkimuksessakin on vaarana, että jähmetytään pysyviin oppirakennelmiin, että liikkuvia merkityksiä sidotaan dogmeihin ja että luovia metaforia jäädytetään kuluneiksi käsitteiksi. Tällaiset kroonisesti tosiksi tarjoutuvat uskomusjärjestelmät vinouttavat havaintojamme, eläytymistämme, muistojamme ja odotuksiamme. Samalla ne kapeuttavat sitä, miten näemme muutoksen ja tulevaisuuden.

Saatamme ajautua yhä uudelleen vahvistamaan vakiintuneita käsityksiämme sen sijaan, että havaitsisimme ja tunnistaissimme tilanteita, tapahtumia ja ilmiöitä, jotka johtaisivat meidät arvioimaan ja muotoilemaan käsityksemme uudelleen. ”Olet havainnut nämä piirteet yhdessä kymmenen kertaa, mutta oletko myös laskenut ne kerrat, jolloin et ole löytänyt niitä yhdessä?” kysyi Lichtenberg 1700-luvulla.⁷⁰ Tavallaan Lichtenberg ennakoi tässä myös kerroksellista ihmiskäsitystä ja persoonallisuuspiirteitä koskevien havaintojen rajoittuneisuutta. Liian piintyneet teoriat ja niihin sitoutuneet ajatusrakennelmat sanelevat helposti sen, mitä pidetään totena ja mitä ei voida hyväksyä samoin ajattelevien totuuteen kuuluvaksi.⁷¹

Mitä seuraisi siitä, jos laskettaisiin ja otettaisiin huomioon ne havaintokerrat, jolloin havaitsijat ovat hämmentyneinä ihmetelleet, miksi jotkin persoonallisuuspiirteet eivät esiinnykään tietyissä ihmisissä tai miksi jotkin

oletetut ihmiskäsityksen ulottuvuudet eivät ilmenekään odotetusti? Ehkä tiedostamattoman malleja ja kertomuksia on enemmän kuin kymmenen. Mielen, psyyken, persoonallisuuden tai tajunnan jaottelut, järjestykset ja systeemit kuuluvat tieteiden kertomuksiin, joihin sisältyy myös fiktiota. Eri tieteenalojen käsite- ja teoriarakennelmat saattavat vaihtua kuin lavasteet näytelmässä, jossa ihmismielen kerrostumat esiintyvät eri rooleissa ja käyvät vuoropuhelua keskenään. Ihmisen oletuksia kätöksessä olevasta, tuntemattomasta, kuvastavat yhtä lailla voimat, energiat ja vietit, dynaaminen, kognitiivinen ja neuraalinen tiedostamaton, atomit, arkkityypit, pimeä aine, mustat aukot, skeemat, skriptit, fraktaalit ja matriisit.

Muinaisilla sfinksiveistoksilla on ihmisen pää ja eläimen ruumis. Antii-kin Kreikassa sfinksi muuttui entistä ihmismäisemmäksi, siivekkääksi olennoiksi, joka myyttien mukaan esitti arvoituksia, joista tunnetuimpaan oikea vastaus oli ”ihminen”. Vaikka Oidipus vastasi oikein, sfinksin arvoituksen ratkaisusta jäi kuitenkin jotakin puuttumaan. Joudumme tutkimaan tarkemmin, mitä kehitysväyliä ihmiselle ja ihmisestä avautuu ja sulkeutuu. Ihmiskäsitykset haarahtavat moniin suuntiin, ja kerroksellinen ihminen on edelleen itselleen arvoitus.⁷²

9. Kerroksellinen ihminen

29. Hesse 1974.
30. ”Tajunta” voi sisältää sekä tietoisia että tiedostamattomia kokemuslaatuja. ”Tietoisuus” ei siksi riitä käsitteenä kattamaan tajunnallisen kokemuksen kaikkia ulottuvuuksia. Vrt. myös Rauhala 2001, 5; Rauhala 1997.
31. McRae 1976; Romand 2012, 564–565.
32. Carus 1846, 1.
33. Tallis 2002, 14.
34. Carus 1846, 66–67; Felber & Bach 1990, 120.
35. Snellman 1841, 8–9; Snellmanin persoonallisuusfilosofiasta ks. Kallio 2017.
36. Snellman 1841, 252; Hegel 2000, § 381.
37. Ellenberger 1970, 241.
38. Darwin 1903, 114, alaviite 2. Kun Darwin mainitsi muistiinpanossaan korkeamman, hän viittasi älyllisesti korkeampaan, mutta samalla hän kysyi, ”kuka kohdatessaan kauneimpien savannien ja metsien peittämän maan uskaltaa sanoa, että älyllisyys on ainoa päämäärä tässä maailmassa” (Darwin 1837–1838, muistiinpano 252).
11. Syvyysmalleista vrt. Jameson 1991.
12. Crabtree 2003, 53–59.
13. Myers 1888.
14. Janet 1889.
15. James 1901.
16. Barraud 1971.
17. Monahan 2009.
18. Freud 1978, 306.
19. Freud 1976a, 65.
20. Kandel 2013.
21. Nitzschke 1976.
22. Freud 1976b.
23. Freud 1993, 68.
24. Freud 1973, 85–86.
25. Freud 1993, 67.
26. Freud 1972b, 29; ks. myös Talvitie & Ihanus 2003, 157.
27. Jung 1993, 101–109; ks. Ihanus 1999, 38–39.
28. Ihanus 1987, 38.
29. Ehrenzweig 1967, 261–262.
30. Ehrenzweig 1967, 260–263; Ihanus 1987, 37.
31. Vrt. Ihanus 1987, 37–38.
32. Matte-Blanco 1975; Rayner 1981.
33. Esimerkiksi Heymann Steinthal ja Hermann Paul katsoivat puheen ilmaantuvan tiedostamattomasta mielestä. Ks. Paul 1886, 23.
34. Lacan 1977b, 50, 55, 59.
35. Olen itse ehdottanut manque à etre -käsitteelle suomennoista ”olemisen mankuminen”, sillä se kuvaa puuttuvan haluamista paremmin kuin useammin käytetty ”olemisen puute”.
36. Ihanus 1995, 83.
37. Hartmann 1958.
38. Lacan 1977a, 6; Ihanus 1995, 76.
39. Kaila 1934, 31.
40. Kaila 1934, 29.
41. Kaila 1934, 33. Kaila (1934, 33–34) korosti sitä, että käsitteisiin ”persoonallisuus” ja ”luonne” ei pidä liittää arvoarvostelmia eikä ihanteita, vaikka psykologisen tutkimuksen kannalta arvostukset ja ihanteet ovat tärkeitä tarpeiden ilmaisijoita.
42. Schopenhauer (1819, 450) käyttää ilmaisua ”ein Konkrement von tausend Bedürfnissen”; Kaila 1934, 25.
43. Kaila 1934, 25.
44. Kaila 1934, 201–203.
45. Ks. esim. McAdams 1995; 2001.
46. McAdams & Pals 2006.
47. McAdams 1992, 353–354.

48. Ihanus 2019.
49. Piaget 1973.
50. Romand 2012, 565.
51. Romand 2012, 567–568.
52. Kihlstrom, Barnhardt & Tataryn 1992, 789.
53. Kihlstrom 1987.
54. Freud 1972a.
55. Vrt. Iser 2000, 5–12.
56. Ks. Holland 2009.
57. LeDoux 1996; vrt. Solms 2017.
58. Lichtenberg 1999, 234. Esimerkiksi Richard Dawkins (1986) puhuu ihmis-aivojen ”sokeista, tiedostamattomista, automaattisista prosesseista”, ja Joseph LeDoux (1996) kutsuu aivokuoren alaisia emotionaalisia ja automatisoituneisiin taitoihin liittyviä tehokkaita muistijärjestelmiä ”nopeiksi ja likaisiksi”.
59. Panksepp & Biven 2012.
60. Edelman 1987.
61. Dehaene 2014; ks. myös Kandel 2013.
62. Dehaene 2014, 53.
63. Ihanus 2008.
64. Solms 2013.
65. Solms 2017, 93.
66. Solms 2017, 94.
67. ”Tarinalinjoista” (story lines) ks. Hajer 1993.
68. Palombo 1999.
69. Bargh 1989.
70. Lichtenberg 1990, 100.
71. Tietyn teorian mukaista totuutta (tai ihmiskäsitystä) voi pitää samoin ajattelevien yhteisenä ”toteemina”. Toteemiksi on maagisissa uskomuksissa voitu kohottaa jokin eläin, kasvi tai luonnonilmiö, jota on alettu palvoa ja josta on kuviteltu saa-tavan voimaa ja omaa yhteisöä yhdistäviä ominaisuuksia. Antropologi Claude Lévi-Strauss (1962) katsoi, että moderni rationaalinen tieteellinen ajattelukaan ei ole vailla totemismia, piilevää uskoa omien jaottelujensa, käsitteellistystensä ja teorioidensa maagiseen voimaan.
72. Ihanus 2018, 272.